

JINOYATCHILIKNI BASHORAT QILISH, UNING AHAMIYATI HAMDA ASOSIY USULLARI: EKSTROPOLYATSIYA, MODELLASHTIRISH, EKSPERTLAR BASHORATI

*IIV Akademiyasi 315-guruh kursanti
Bekmirzayev Izzatilla Akmaljon o`g`li*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jinoyatchilikni bashorat qilish, uning ahamiyati hamda asosiy usullari: Ekstropolyatsiya, modellashtirish, ekspertlar bashoratining krimilanolig taxlili, ularni huquqbuzarliklar profilaktikasida qo`llash asoslari haqida so`z boradi.

Kalit so`zlar: bashorat qilish, Ekstropolyatsiya, modellashtirish, ekspertlar bashorati, jinoyat, pragmatic taxlil, ilmiy analiz

Jinoyatchilikni bashorat qilish - jinoyatchilikning kelajakdagi holatini ifodalovchi eng umumiy ko`rsatkichlarni aniqlash hamda jinoyatchilik shuningdek unga qarshi choralarni turli tomonlarini aniqlash; jinoyatchilik sabablari va shartlarini kerakli yo`nalishga tomon o`zgartirish usullarini ishlab chiqishni aytish mumkin. Jinoyatchilik bilan kurash olib borishni barqarorlashtirish usullarini ishlab chiqib, kelgusida qanday xususan qancha jinoyat sodir bo`lishini bashorat qilishni nazarda tutadi. Umuman olganda, bashorat qilish - bu dastlabki parametrlar (tajriba, aniqlangan naqshlar, tendentsiyalar, munosabatlar, mumkin bo`lgan istiqbollar va boshqalar) asosida kelajakni oldindan belgilash jarayonidir. Ilmiy asosda bashorat inson hayotining turli sohalarida qo`llaniladi: iqtisodiyot, sotsiologiya, demografiya, siyosatshunoslik, meteorologiya, genetika va boshqa ko`plab sohalarida. Insonning kundalik hayotida bashorat qilishni qo`llashning eng yorqin namunasi - tanish ob-havo ma'lumoti. O`z navbatida, prognozlardan ilmiy asosda samarali foydalanish ma'lum metodlarni, shu jumladan bir qator bashorat qilish usullarini qo`llashni talab qiladi. O'tgan asrning boshlarida, ushbu sohada ilmiy tadqiqotlar tug`ilganda, cheklangan doiradagi qo`llanmalarga ega bo`lgan bir nechta o'xshash usullar taklif qilingan edi. Hozirgi vaqtda bunday usullar juda ko`p (150 dan ortiq), garchi amalda bashorat qilishning o'nlab usullaridan ko`pi qo`llanilmaydi. Shu bilan birga, ma'lum usullarni tanlash ham ularni qo`llash doirasiga, ham bashoratli tadqiqotning belgilangan maqsadlariga, shuningdek tadqiqotchi uchun aniq prognozlash vositalarining mavjudligiga bog`liq. Bashorat qilish metodologiyasi - bu bashorat qilish usullari, usullari va vositalari to`g`risida umumiy bilimlar to`plami. Bashorat qilish texnikasi - maqsadli prognozni olish uchun tanlangan usullar, usullar va vositalarning kombinatsiyasi.

Bashorat qilish ob'ekti - bu prognozlash predmetini tadqiq qilish amalga oshiriladigan jarayonlarning ma'lum bir sohasi.

Rejalashtirishga nisbatan prognozlash:

- ma'lumot beruvchi, direktiv emas;
- nafaqat ma'lum bir korxonaga yoki tashkilot faoliyatini, balki tashqi va ichki muhitning butunligini qamrab oladi;
- uzoq muddatli bo'lishi mumkin;
- juda ko'p tafsilotlarni talab qilmaydi.

Biroq, barcha farqlarga qaramasdan, prognozlash va rejalashtirish, ayniqsa iqtisodiy sohada yaqin aloqalarga ega. Olingan maqsadli prognozda potentsial xavf va imkoniyatlar sohasi ko'rsatilgan bo'lib, uning tarkibida aniq muammolar, vazifalar va maqsadlar shakllanadi, ular hal qilinishi va har xil shakllardagi (strategik, operatsion va hk) rejalarni tuzishda hisobga olinishi kerak. Bundan tashqari, prognozlar muqobil rejalarni tuzish uchun zarur bo'lgan potentsial rivojlanishning analitik asoslangan ko'p o'zgaruvchan ko'rinishi uchun imkoniyat yaratadi. Umumiy ma'noda, bashorat qilish va rejalashtirish o'rtasidagi bog'liqlik shundan iboratki, bashoratda aniq rejalashtirish vazifalari belgilanmagan bo'lsa-da, unda samarali maqsadli rejalashtirishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lumot materiallari mavjud. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, hozirgi vaqtda bashorat qilishning ko'plab usullari mavjud. Bashorat qilishning asosiy usullariga hozirgi kunda eng keng tarqalgan va turli sohalarda qo'llaniladigan usullar kiradi.

▪ Ekspert baholash usuli. Ko'plab prognozlash muammolarini hal qilishda ko'pincha etarli darajada rasmiylashtirilmagan, shu jumladan matematik ma'lumotlar mavjud, chunki bu usul juda mashhur. U turli sohalardagi tajribali ekspertlar va mutaxassislarining professional fikrlariga, so'ngra o'tkazilgan so'rovnomalarni qayta ishlash va tahlillariga asoslangan.

▪ Ekstrapolyatsiya usuli turli xil jarayonlarning tizim dinamikasi barqaror bo'lganda, rivojlanish tendentsiyalari uzoq muddatli istiqbolda va ularni kelajakdagi natijalarga proektsiyalash imkoniyati mavjud bo'lganda qo'llaniladi. Shuningdek, ushbu usul bir xil faoliyat sohasi parametrlari o'xshash bo'lgan ob'ektlar uchun qo'llaniladi, chunki ba'zi bir jarayonlarga ma'lum oqibatlarni keltirib chiqargan ba'zi bir jarayonga ta'siri boshqa shunga o'xshash narsalarda ham shunga o'xshash natijalarni keltirib chiqaradi. Bunday bashorat analogiya usuli deb ham yuritiladi.

▪ Modellashtirish usullari. Modellarni ishlab chiqish ma'lum ob'ektlar yoki tizimlar, ularning elementlari va jarayonlari to'g'risidagi ma'lumotlarni baholash, so'ngra tuzilgan modelni eksperimental sinovdan o'tkazish va unga kerakli tuzatishlarni kiritish asosida amalga oshiriladi. Ayni paytda bashorat qiluvchi modellashtirish usullari biologiyadan tortib ijtimoiy-iqtisodiy sohaga qadar turli sohalarda eng keng

qo'llaniladigan sohalarga ega. Xususan, ushbu texnikaning imkoniyatlari zamonaviy kompyuter texnologiyalari paydo bo'lishi bilan aniqlandi.

- Normativ usul ham asosiy usullardan biridir. Bu prognozlash predmeti tomonidan ma'lum bir standart qadriyatlarni belgilash bilan tuzilgan aniq maqsad va vazifalarga yo'naltirilgan prognozlarni tayyorlashga yondashishni nazarda tutadi.

- Stsenariy usuli hodisalarning ehtimoliy o'tishi va mumkin bo'lgan natijalarni baholashga imkon beradigan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqishda keng tarqaldi. Ya'ni, ushbu usul vaziyatni keyinchalik muayyan boshqaruv qarorlarini qabul qilish ta'siri ostida rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash bilan tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

- Bashorat qilish usullari. Faqatgina kelajakni tahlil qilish va bashorat qilish bilan emas, balki uni shakllantirishga ham qaratilgan turli xil uslub va uslublarning butun majmuasini o'z ichiga olgan eng yangi texnika.

- Taqdim etilgan usullar turli sohalarda turli sohalarda qo'llaniladi. Ijtimoiy prognozlash turlari orasida jamoaviy va individual intuitiv usullarni ajratish mumkin. Bu sohada ham matematik usullardan keng foydalaniladi. Ular iqtisodiy prognozlashning asosiy turi hamdir. Bu, aslida, miqdoriy va sifat xarakteridagi ilmiy tadqiqotlar tizimidir. U iqtisodiy echimlarni ishlab chiqishning dastlabki bosqichida qo'llaniladi.

- Har xil turdagi prognozlarni tuzish, bashorat qilish ko'pincha sport kabi sohalarda qo'llaniladi. Bu turli jarayonlarga taalluqlidir: sportning rivojlanishi va uning alohida turlari, musobaqalar, sport mashg'ulotlari tizimlari, texnik va taktik xususiyatlari, yangi sport rekordlarining paydo bo'lishi va boshqalar intuitiv usullar: mantiqiy tahlil usullari; ekspert baholashlari; ekstrapolyatsiya; analogiya; modellashtirish va boshqalar.

Kriminologiyada prognozlar tayyorlash alohida qiziqish uyg'otadi, bunda jinoyatchilikning kelajakdagi holati, uning o'zgarishiga ta'sir etuvchi omillar ishlab chiqiladi, kriminalistik prognoz ishlab chiqiladi. Bu jinoyatchilikning kelajakda rivojlanishini (o'zgarishini) tavsiflovchi eng umumiy ko'rsatkichlarni belgilash, shu asosda nomaqbul tendentsiyalar va qonuniyatlarni aniqlash, ularni to'g'ri yo'nalishga o'zgartirish yo'llarini topish imkonini beradi.

Kriminologik prognozlashning bir necha turlari mavjud: jinoyat, jinoyatchi shaxsi, jinoyat omillari va oqibatlari, jinoyatchilikka qarshi kurash choralari. Shuningdek, ular kriminologiya fanining rivojlanishini bashorat qilishni, jinoyatni bashorat qilishni va individual jinoiy xatti-harakatni bashorat qilishni ajratib turadilar.

Taqdim etilgan usullarning guruhlariga bo'linishi o'zboshimchalik bilan amalga oshiriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, prognozlash usullarining ushbu guruhlaridan mustaqil foydalanish mumkin emas. Zamonaviy sharoit (fan va texnika taraqqiyoti, shuningdek, tizimlardagi aloqalarning murakkabligi va ularning tuzilishi) bitta muammoni hal qilish uchun bir nechta prognozlash usullaridan foydalanishni talab

qiladi. Bu kombinatsiyalangan usullarning paydo bo'lishiga olib keldi. Ulardan foydalanish, ayniqsa, tizimning har bir elementi bo'yicha prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqishda prognozlash usullarining turli kombinatsiyalaridan foydalanish mumkin bo'lgan murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar uchun juda muhimdir.

Xulosa qilib aytish kerakki, bashorat qilish metodologiyasi uzoq vaqt davomida inson hayotiga to'liq kiritilgan, ammo bizning kunlarimizda u eng dolzarb ahamiyatga ega. Ushbu tendentsiya dunyodagi texnologik jarayonlarning jadal rivojlanishi bilan ham, ichki va tashqi muhitda noaniqlikning kuchayishi bilan ham bog'liqdir. Iqtisodiyot, siyosat va ijtimoiy sohadagi ko'plab inqiroz hodisalari barcha faoliyat sohalarida xavf yukining oshishiga sabab bo'ladi. Globallashuv jarayonlarining chuqurlashishi alohida korporatsiyalar yoki mamlakatlardagi muammolar butun dunyo hamjamiyatining iqtisodiy va siyosiy holatiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatganda, domino ta'sirini keltirib chiqaradigan tizimli global xatarlarning paydo bo'lishiga olib keldi. So'nggi paytlarda tabiiy va iqlimiy beqarorlik, yirik texnogen falokatlar va harbiy-siyosiy inqirozlar bilan bog'liq xavflar ham oshdi. Bularning barchasi zamonaviy dunyodagi potentsial global va mavjud individual xavf-xatar hodisalarini bashorat qilishning alohida rolikidan dalolat beradi. Zamonaviy chaqiriqlarga javob beradigan samarali tizimli prognozlash ko'plab tahdidlarning oqibatlarini oldini oladi yoki kamaytiradi va hatto ularni foydalarga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. <https://lex.uz/uz/> (Normativ hujjatlar bazasi)
2. www.google.com (Butun jahon qidiruv tizimi)
3. <https://uz.wikipedia.org/> (Qidiruv resurslar ba'zasi)
4. <https://cyberleninka.ru/> (Elektron kutubxona)
5. <https://www.natlib.uz/> (Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi)
6. <https://aniq.uz/uz> (yangiliklar)
7. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun // 2014
8. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi va jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident Qarori // 2019
9. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi hay'atining kengaytirilgan yig'ilishidagi Prezident Shavkat Mirziyoyevning nutqi // 2021
10. Aripova, A. X. (2021). Nutq mohiyatini tashkil etuvchi muhim vosita. Scientific progress, 1(6).